

ÚJABB SZEMPONTOK A SÁROSPATAKI VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉNEK KEZDETEIHEZ

JANÓ ÁKOS

Szűcs Jenő emlékének

A sárospataki vár építéstörténetének korszakai között mind a mai napig legvitatottabbak a kezdetekhez kapcsolódó, gyakran egymással ütköző, vagy éppen egymást kizáró különböző nézetek, ellentétes állásfoglalások. A vár történetének kezdeti időszakára vonatkozó nézetkülönbségek jó ideig az írott források hiányával, nagyrészt feltáratlanságával magyarázhatók, később pedig a történeti adatok értelmezésének különbözőségeiből adódtak. A 18. század folyamán alakult ki az az általános vélekedés, hogy a vár legrégebb építménye, a *Vöröstorony* késő Árpád-kori eredetű, amelynek első említése az 1262. évi oklevélben fordul elő. Ebben az oklevélben *pataki castrum* szerepel, s abban egy bizonyos *torony*. A mai Magyarország területén eszerint ez lenne az egyetlen viszonylag épségben megmaradt emléke a tatárjárás utáni nagy várépítkezési hullámnak, amit IV. Béla indított meg.

A 18. század a magyar történeti tudat kialakulása szempontjából érdekes időszak. E korszak fedezi fel a forrásokat, s az érdeklődés a történeti múlt felé fordul. Ugyanakkor nem fejlődött még ki a történeti kritika, s azóta nemcsak nagyon sok újabb forrás került elő, írásos emlékek, tárgyi, régészeti bizonyítékok, hanem a történeti kritika is előbbre lépett.¹ Ennek ellenére a vár középkori eredete századunk első harmadáig vitathatatlan meggyőződésként élt a szűkebb tudományos és szélesebb körű társadalmi köztudatban. *Varjú Elemér* volt az első, aki rámutatott, hogy a gótikus-renaisszansz *Vöröstorony* nem lehet azonos az V. István-féle 13. századi toronnyal, hanem azt a 16. században Perényi Péter építette: „...Szeretnénk hinni, hogy Patak várának máig álló pompás donjonját István királyi herceg rakatta... Csakhogy a pataki tornyon egyetlen középkori részlet sem található. Nincs rajta olyan boltozat, ajtó- vagy ablakkeret, amely a 16. századnál régebb időre mutatna, ellenben vannak biztos nyomok, amelyek egyenesen kizárják a korábbi építés lehetőségét”.²

Varjú Elemér formai, művészettörténeti vizsgálatokon alapuló vélekedése – történeti forrásanyag felhasználása nélkül – nem változtathatta meg a közfelfogást, amely a legkitűnőbb kutatók munkáiban, tanulmányok, monográfiák, népszerűsítő kiadványok egész során élt tovább az 1960-as évek közepéig.³ A vár építéstörténetének irodalmában döntő fordulat következett *Dérszky Mihály*: *Hol állt a középkori sárospataki vár?* című tanulmányának megjelenésével.⁴ Ebben a munkájában a szerző az addigi forrásanyag

1 Szűcs Jenő megállapítása, mely elhangzott a sárospataki előadása során.

2 *Varjú Elemér*: Magyar várak. Bp. é. n. (1930 körül), 136.

3 Ezek között legfontosabbak: *Dérszky Dezső–Gerő László*: Sárospataki Rákóczi-vár. Építés–Építéssznet, 1951. Részletes feldolgozás ugyancsak tőlük: A sárospataki Rákóczi-vár. Bp. 1953., valamint A sárospataki Rákóczi-vár. Bp. 1963. Képzőművészeti Alap kiadása.

4 Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VI. (1966), 173–197.

legteljesebb ismeretében, a levéltári adatok közvetlen vizsgálatával, s újabb források felderítésével, már publikált, de másként értelmezett, s akkor még kiadatlan oklevelek közlésével bizonyította, hogy a 13. századi Patak vára a Sátoraljaújhely mellett volt Új-hely várával azonos, a Vöröstoronyt tehát nem V. István, hanem a Pálócziak építették a 15–16. század fordulóján. E tanulmányt később a vár építéstörténeti részletkérdéseinek feldolgozása követte, majd 1971-ben a vár teljes történetét átfogó kismonográfiája jelent meg Sárospatak címmel.⁵ Ezekben az írásokban Détsy megmarad a Vöröstorony 15. század végi, 16. század eleji építési időmeghatározás mellett, nem zárva ki annak lehetőségét, hogy az egész belső vár (a Vöröstoronnyal) felépítése és a belső várost kerítő külső védelmi rendszer kialakítása egy időben, egységes építési folyamatként az 1530-as években, *Perényi Péter* korában zajlott. Ez az egyetlen, bár alapvető fontosságú nyitott kérdés Détsy felfogásában, amelynek megválaszolása nem volt sokáig elkerülhető, de további kutatást igényelt.

1984-ben kezdődött az a nagyarányú műemléki helyreállítási munka, amely eredetileg a Vöröstorony pusztulásnak indult kőfaragványainak, ajtó- és ablakkereteinek megmentését célozta. Hamar kiderült, hogy e nagyon becses történeti-művészeti emlékek további megtartása csak a kőfaragványoknak a falakból való kiemelésével, védett helyen történő elhelyezésével oldható meg, s pótlásukra hiteles másolatok beépítése válik szükségessé. Remény volt arra, hogy a munka során elvégezhető falkutatások az épület korára vonatkozó nyitott kérdésekre is választ adhatnak.

A vár műemléki helyreállítási munkáit korábban, mintegy két évtizeden át az Országos Műemléki Felügyelőség részéről Détsy Mihály építésmérnök tervezte és irányította. Ő lett volna a legilletékesebb és legalkalmasabb, hogy a vár rekonstrukciós munkáit továbbvigye és levéltári kutatásait a tárgyi anyag vizsgálatával kiegészítse. A kiemelkedő történeti és művészeti emlék iránt érzett tisztelete alázatra és mértéktartásra kötelezte. Tudományos kutatómunkája során szerzett ismereteit, valamint a történeti hűsége és hitelessége törekvő tervezői tevékenységét utódai nem pótolhatták. A torony helyreállítási munkáinak kezdetén már nem volt a Műemléki Felügyelőség állományában, s ezzel megszakadt közvetlen kapcsolata a várral. Legközelebb csak a torony műszaki átadása után tett futó látogatást Sárospatakon, s a helyreállítás során végzett kutatást sem kísérhette figyelemmel. Ennek ellenére azonban – történeti ismereteinek birtokában – elméleti síkon folytatta munkáját, amelynek eredménye kisebb részlettanulmányok elkészítése, s a vár építéstörténetének kezdeteit illető új koncepció kidolgozása volt. Személyes találkozásaink és levélváltásaink során erről értesülve, mint a vármúzeum akkori igazgatója, újabb eredményeinek feldolgozására biztattam és a munka számára közlési lehetőséget biztosítottam. Így született meg a Rákóczi Múzeum Füzetek sorozatban újabb könyve *Sárospatak vára és urai 1526–1616.* címmel. Ebben a könyvében már nem köti a Vöröstorony építését az utolsó Pálócziakhoz, hanem azt Perényi Péter 1534–1537 közötti építkezései eredményének tekinti. Indokait hosszasan sorolja, de a rendelkezésre álló levéltári adatok értelmezésén nem változtat. Eredményeit és végkövetkeztetéseit a torony helyreállítását segítő kutatók elfogadták, de annak pontatlanságait is továbbvitték.

Az 1980-as évek elején Sárospatak Város Tanácsa – a helyi Honismereti Bizottság javaslatára – a város történeti monográfiájának kiadását tervezte. A monográfia első fejezetének, a város középkori történetének megírására *Szűcs Jenő* történész, egyetemi tanár kapott megbízást. A korszak két központi témája a vár és az iskola kialakulásának

5 Bp. 1971. Corvina. Ennek 2. kiadása: Bp. 1974.

kérdése volt. Tőle vártuk, hogy munkájával Détsky kutatásait továbbviszi, annak eredményeit hitelesíti, vagy más szemszögből nézve kiegészíti. Éveket töltött a forrásanyag megismerésével, az adatok újraértékelésével, új értelmezésével. Munkamódszere a kutatott témának az egész történeti folyamatba helyezése, a politikai, gazdasági, társadalmi étellel, a joggyakorlattal és szokásrenddel való egyeztetése, amivel a forrásanyag szűkösségéből származó hiányosságokat áthidalhatta, az egész fejlődési folyamatot hitelesen rekonstruálhatta. E munkamódszer kiteljesítésében, az összefüggéseket feltáró, szintetizáló képességében az előtte járt kutatókat meghaladta. A sárospataki iskola kezdetének ködös elképzeléseit és romantikus hagyománytisztelőt már sikerült eloszlatnia,⁶ s most a vár történetének vitatott, vagy nem eléggé megnyugtatóan tisztázott problémáinak megoldása látszott egyik feladatának. Mielőtt munkájával elkészült volna, felkértem, hogy eredményeiről a múzeum közönségét előadás formájában tájékoztassa. Az előadást 1987 őszén a múzeum előadótermében megtartotta, én pedig azt – az ő előzetes hozzájárulásával – magnetofonszalagra vettem. Ennek segítségével az elmondottak ma is pontosan rekonstruálhatók.

Látva Détsky Mihálynak a vár építéstörténetét illető újabb állásfoglalását és Szűcs Jenőnek az előadásban elhangzott, ettől eltérő következtetéseit, a véleménykülönbségek esetleges kiegyenlítése érdekében Szűcs Jenőt kértem fel a Détsky-kézirat lektorálására. Ő lektori jelentésében nem érintette a kettőjük közötti véleménykülönbséget, nagyra értékelve Détsky kutatásainak jelentőségét, csak formai észrevételekre hívta fel a szerző figyelmét, s engem is arra intett, hogy mint szerkesztő, hagyjam a dolgozatban a szerző véleményének szabad kifejtését.

Szűcs Jenő a monográfiába szánt munkáját nem fejezhette be, mert 1988 őszén tragikus körülmények között meghalt. Dolgozata elkészült két bevezető fejezetét később özvegye megjelentette,⁷ de ez a vár történetének kérdéseit még nem érinti. Az erre vonatkozó kutatásainak eredményei és a feldolgozás új szempontjai azonban jól tükröződnek az előadásban, amely a vár történetének jobb megismerését jelentős mértékben elősegíti, s a vállalkozás végigvitele a szerző életművének újabb állomása lehetett volna. Ennek sajnálatos hiányát igyekszem csökkenteni azzal, hogy – özvegyének jóváhagyásával – az előadás anyagának a birtokomban lévő hangfelvétel segítségével részben tartalmi ismertetésére, legfontosabb részleteinek pedig szó szerinti közlésére vállalkozom.

Előadása bevezetőjében – főként Fügedi Erik és Kubinyi András kutatásai alapján – meghatározta Sárospatak helyét és szerepét a középkori városhálózat keretében. Mindenekelőtt rangot jelentett a város számára, hogy sokáig királyi vagy királynői városként szerepelt. Plébániája is jelentős helyet foglalt el a középkori egyházi szervezetben. A 13. század derekától *paróchia exempta* megjelöléssel emlegetik, ami azt jelentette, hogy közvetlenül az esztergomi érsekség alá tartozott. A pataki plébánia előkelősége az egész középkoron keresztül megmaradt, még az 1545-ös decretum is a rangosabb helyek sorában említi. A középkori városhálózatban elfoglalt helyét illetően meghatározó volt két működő kolostora, amelyek közül régebbi az 1241 előtt felépült *dominikánusoké*, fiatalabb az 1262-től ismert *ferences* rendé. Mindezekkel együtt Sárospatak a tatárjárás utáni időszakban, a magyar városiasodás első ütemében olyan városoknak a sorában szerepelt, mint Pest, Győr, Nagyszében, Szeged, Beregszász, Szatmár vagy Beszterce, megelőzve Pozsonyt, Sopront, Selmecbányát, Lőcsét és Kassát.

6 Sárospatak reformációjának kezdetei. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, II. (1982), 7–56.

7 Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. Történelmi Szemle XXXV. (1993), 1–2. 1–57.

Ezek a mutatók – annak ellenére, hogy olyan keveset tudunk a 13. századi körülményekről, a lakosság számáról semmit –, igazolják, hogy itt egy királyi politika által támogatott, fejlődő városiasodási góc jött létre. Ehhez járul a *vallon* telepések (akiket „olasz” vendégnépeknek hívtak) megjelenése nemcsak Patakon, hanem a környéken: Bodrogolasziban, Tállyán, Szerencsen stb. Ez a városfejlődési lendület a 14. században megakadt, sőt a 14. század végén, 1390-ben az addig királyi vagy királynői várost eladományozták, s ezzel az földesúri hatalom alá került. Ezután, 1429-ben Zsigmond még néhány hónapra szabad királyi várossá emelte Patakot, majd a település ismét földesúri oppidummá vált, s az maradt a középkoron és a kora újkoron keresztül igen sokáig.

Mi jellemzi azokat a városokat, amelyek a középkori városhálózatnak abba a kategóriájába tartoznak, amelybe Sárospatak? Ezek 1–2000 lakosú települések, mezőgazdasági jellegű városok, jórészt földművelő lakossággal, 20–25%-ra tehető iparossággal, de lokális piaccal. A távolsági kereskedelemben funkciójuk nincs. Földesúri joghatóság alatt állnak, ezen a szinten királyi városka csak 1–2 szerepel. Túlnyomó részük tehát földesúri oppidum, amelyeknek megvan a maguk korlátozott autonómiája. A földesúri hatalom és a korlátozott autonómia egyensúlya jelenti a városfejlődés jogi kereteit. Ebből a helyzetből következik, hogy mindazok a történelmi, művészeti emlékek, amelyek fennmaradtak, nem magával a városi komunitással, hanem a földesurasággal és az egyházzal kapcsolatosak. A vár és az iskola kezdetei a város történetében a földesúri, illetve az egyházi pólust jelentik.

A középkori város felső határán, a mai Szemere utca helyén ív alakban hajló árok húzódott, amit a 16–17. században a jegyzőkönyvek a város *hóstátjának*, *árkának* neveztek. Ennek az ároknak a feltöltésével alakult ki a mai Szemere utca. A középkorban tovább folytatódott ez a terület egy *suburbiummal*, egy külvárossal, a *Hécével*, amely a 15. században már oklevélből adatható.

A települést hosszanti irányban a Hécétől Olaszi felé az Alsó Hóstátig nagy közlekedési út szelte át. A városnak ez volt az egyetlen utcája, amit korábban csak az *Utcának*, később *Nagy utcának* (ma Dobó Ferenc utca, Kossuth Lajos utca, Szent Erzsébet utca) neveztek. Sárospatak tehát a középkorban jellegzetes *egyutcsás*, *egy plateás*, *egy vicusos* település. A mai Rákóczi utca országút volt, ott a 16. században kezdett képződni egy, a Nagy utcával párhuzamosan futó utca, amit *Új utcának*, még később *Kovács utcának* neveztek.

A Nagy utca a város központjában orsó alakban kiszélesedett, s az így képződött térségben épült fel az a 12. századi kör alaprajzú építmény, amely a királyi (királynői) udvartartás kápolnája lehetett (rotunda). Emellett épült később az 1492-es évszámmal ellátott, de korábbi alapokon álló gótikus plébániatemplom. A körtemplom megléte könnyen valószínűsíthető a 13. század előtt fennállott királyi kúriát, amely a pataki erdőuraldom központjában, a mai Patak területén lehetett. A körtemplom a királyi kúria, egyszersmind a hospes település tartozéka volt. Ilyen kúriákról más erdőuralmokban is tudunk. Korai archaikus épületek, de nem erődtített építmények voltak. A tatárok sikere köztudomásúlag azzal magyarázható, hogy abban az időben még nem voltak várak.

Találgatni sem volna érdemes, hogy hol volt Patakon az egykori királyi (királynői) kúria, de nagy a valószínűsége, hogy azt a 17–18. századi jezsuita rendház nagy telekkomplexumán, a mai római katolikus plébánia telkén kereshetjük. Ha ez a feltételezés helytállóan bizonyul, logikus topográfiai képlet áll elő: a feltárt rotunda – a korai királyi kápolna – és a királyi udvarház egymás szomszédságában alkották a település kialakulásának kettős magvát. Harmadikként egy piachely kívánkozik hozzájuk, amely sok udvarház mellett már a korai időkben kialakult. Ha nincs is rá adat, lehetsé-

ges, hogy Patakon is megvolt a *curia-capella-mercatum* hármasa.⁸ Bárhol állt is a királyi kúria, annak az egész országra kiterjedő modernizálásnak a keretében, amely a tatárjárás után bekövetkezett, már korszerűtlen volt. Hogy egyébként Patak továbbra is birtokközpont maradt, bizonyítja az az 1264-ből való számadás, amiben Istvánnak, az ifjabb királynak kifizető helyei vannak felsorolva. Ezek azonosak az ifjabb királyi udvartartás helyeivel: Beszterce, Beregszász, Sáros és Patak. V. István, aki a keleti országrészt birtokolta, Patakon székelt. Persze, nem dönthető el, hogy ez a *Patak oppidumot* vagy *castrum Patakot* jelenti-e.

Az 1261 előtt felépült ferences kolostor helyét régóta ismerjük. Épületei a várost északon határoló árkon belül, a mai Kossuth utca és a Bodrog között épültek. A másik, a dominikánus kolostor helyéről azonban semmi bizonyosat nem tudunk; helyére semmilyen írott forrással, topográfiájára vonatkozó adattal nem rendelkezünk. A pataki köztudat a 18. század óta úgy tartja, hogy a várostól messzebb, egy dombon, amelyet *Szentvincének*, *Szemincének* neveznek, volt a rend kolostora. Tudjuk, hogy a kolostor már a 15. században kiürült. A rend országszerte nagyon korán lehanyaglott, sok helyen üresen maradtak a kolostorok, a rendnek már csak a javait tartották számon. Elképzelhető-e, hogy azon a bizonyos dombon, amely nagyjából Patak és Olaszi között fekszik, a Szentvince vagy Szemince dombon lett volna? Ez tökéletesen kizárt. A dominikánus rendnek a lényegéhez tartozott, hogy a városokban telepedett meg, a városokban prédikált. A Szemincén lehetett egy kereszt, lehetett egy épület, ami valamilyen egyházi funkciónak felelt meg. Sárospatakon volt több oltárigazgatóság, szőlőbirtoka volt az egyháznak, az építmény ezekkel kapcsolatos lehetett, de biztos, hogy ez nem a dominikánus kolostor volt. A dominikánus kolostorok mindenütt a városokba, a városok szélére telepedtek. Sárospatakon a dominikánus kolostor tatárjárás előtti alapítású, megelőzte a ferences kolostort, s feltétlenül az eredeti városmagban kell keresni a helyét. Mint ahogy ezt feltételezi az 1461-es oklevélnek a *felső kolostor* megnevezése, amely a város északi részén volt ferences kolostorral azonosítható, lenni kellett egy *alsó kolostornak* is. A felső és alsó szóhasználatnak nemcsak abban van jelentősége, hogy északi és déli, hanem más értelme is van. Az elnevezés nagyon hagyományos volt. A 16. század óta *Felsőhóstátnak* nevezik a város északi részét, szemben a déli *Alsóhóstáttal*.

A középkori város határán kívül egy magaslaton, az úgynevezett *Széldombon* emelkedett egy épület, ahol a 18. században romokot tartottak nyilván. A falak egy része ma is látható, s ezeket a 18. század óta a klarissza kolostor maradványainak hitték. Détshy kutatásaiból tudjuk, hogy itt a várost 1429-től birtokló Pálóczi család kúriája volt, amelyet talán még a korábban birtokos Perényiek (a 16. századi Perényiek másik ága) építtettek.

Még egy fontos épület van, amelyről okleveles adattal is rendelkezünk 1503-ból. A Nagy utcának a ferences kolostorral szembeni oldalán *Rozgonyi Dorottya* építtetett egy *capellát* (kápolnát) és egy kolostort a ferences harmadrendű nővérek, a *beginák* számára, s ezt a *Szentlélekről* nevezték el. Ma már tudjuk, hogy ez nem egyéb, mint a későbbi kollégium legősibb, *Trója* néven ismert épülete.

Sárospatak történetének alapvető fontosságú építészeti emléke a *Vöröstorony*. Mint láttuk, nem Détshy Mihály volt az első, aki kételyét fejezte ki azzal az ábrándos vélekedéssel szemben, hogy a Vöröstorony 13. századi eredetű. De ő volt az, aki az oklevelekben 1262-től *Patak váraként* emlegetett erősséget az újhelyi Sátorhegyen állt, V.

8 *Szűcs Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. *Történelmi Szemle* XXXV. (1993), 1–2. 19.

István által 1261-ben az újhelyi hospeseknek adott kiváltságlevelében említett várral azonosította, s ezt kétségbevonhatatlanul igazolta. A közvélemény számára azonban máig alig érthető, s az alaposabb magyarázattal Détsy is adós maradt: hogy lehet az, hogy Patak vára Újhelyben volt?

„Patak” fogalma eredetileg nem egy települést, hanem tágabb territóriumot jelentett. Amikor először 1201-ben előfordul említése, a *Szent Miklós templom mellett lakó pataki hospesek* kifejezés alatt a bodrogolaszi vendégnépeket kell értenünk. *Patak* tehát jelentette részint azt a települést, amelynek lakosai szintén olasz (vallón) vendégnépek voltak, részint egy tágabb fogalmat, a pataki *erdőispánságot*, *comitatus de Patak*-ot. Patak olyan erdőispánság volt, élén a *comes*-szel (ispánnal), mint amilyenek a honfoglalás idején nem először megszállt más vidékeken is voltak. Ilyen volt a Tornai erdőispánság, amely a Gömör-Szepesi érchegységet, vagy ahogy abban az időben mondták, a Feketeerdőt igazgatta. Ilyen volt a Sárosi erdőispánság és ilyen a Beregi, korabeli nevén Borsovai erdőispánság. Ezek nem voltak megyék, bár legfőbb tisztségviselőiknek, a comeseknek fegyveres kíséretük volt. Területükön főként erdőőrök éltek. Egy 13. századi oklevél ezeket *Szent királyok vadaskertjeiként* említi. A középkorban az egész Zempléni-hegységet *Nagy erdőnek* nevezték, ez tartozott a pataki ispán joghatósága alá. Sőt ennél is szélesebben, nagyjából a Hernád és Ronyva közötti vidék volt a pataki erdőuralom. 1219-ben Fóny lakosai felett is a pataki ispán bíraskodott. A radványi uradalom, a radványi erdőóvók ugyancsak a pataki ispán alá tartoztak. Maga az *Ardó* helynév nem egyéb, mint az erdőóvók településének megjelölése. *Hotykának* a nevet adó *Hotyka István* 1262-ben a pataki ispánságban egy *Makramán* nevű helyet kap adományba. Ezek az erdőispánságok archaikus képződmények, amelyek vagy megyévé alakultak, vagy nem. Torna, Sáros, Bereg később szabályos megye. Patak nem vált megyévé, mert igen korán magánbirtokba került. Nem alakult megyévé a vizsolyi ispánság sem. Ezeknek az erdőuralomoknak a központjában rendszerint volt egy királyi kúria. Ilyet pl. Tornagörögőről ismerünk, de ilyen volt a borsovai vár, ami a Tisza menti Váriban épült fel. Azt a feltételezést, hogy Patakon is létezett királyi kúria, alátámasztja az a nagyon is meggondolandó hagyomány, amit csak a 15. században jegyeztek fel, hogy *Szent Erzsébet* Patakon született volna. Ez csakis egy királyi kúria létezésével érthető meg.

A tatárjárás nagyon sok változást hozott az ország struktúrájában. Félelmet jelentett a tatárok újabb betörésének lehetősége. *Plano Cartini* és mások, akik a mongol birodalomban jártak, mind azt hangsúlyozták, hogy a mongolokkal csak akkor lehet szembeszállni, ha várak épülnek olyan magaslatokon, ahol azt minden oldalról természetes akadályok védik. IV. Béla oklevelei is hangsúlyozzák az ilyen erődítettségek szükségességét. Valóban, ahogy *Fügedi Erik* könyvéből tudjuk, az 1241 és 1470 között épült várak 70%-a magas, megközelíthetetlen hegyen épült. Ilyen volt környékünkön a füzéri, a boldogkői vár, és ilyen Gönc vára, a többi 25% mocsárvár volt.⁹

A pataki erdőispánságnak ez a része nem volt alkalmas ilyen vár építésére. Más kérdés, hogy a késő középkori és kora újkori várkastélyoknak már megfelelőek voltak azok az alacsony dombok, amelyek itt emelkedtek. A várkastélyt külső erődítésekkel, olaszbástyákkal lehetett körülvenni. A tatárjárás utáni várak rendszerint egy toronyból álltak. Hol volt alkalmasabb hely erre ezen a vidéken, mint az újhelyi Sátorhegyen. Így érthető, hogy a pataki ispánság területén, amelyet a korabeli szemlélet egységnek fogott fel, a központtól 10 km-re, Újhelyben építették fel Patak várát, s ezt hagyományosan *pataki várnak* hívták, minthogy a vidék elöljáróját is *pataki ispánnak* nevezték. Ez az

9 *Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 56.*

archaikus szervezet átnőtt a 14. századba, az Újhelyen bíraskodó előljáró *pataki ispán* volt még 1329-ben is. Ennek az akkori emberek számára értelme volt, s teljesen természetesnek tetszett, hogy a pataki vár Újhelyben van. Erre más vidékről az analógiák sorát lehetne idézni. Az a néhány km-nyi távolság sehol sem számított, amely az ispánság központját várától elválasztotta. Hogy csak a közelben maradjunk, az Amadé vár is legalább 6–8 km-re van Göncötől, mégis gönci várnak nevezték.

Ez az Újhely felett magasló pataki vár fogalom azonban a 14. század második felére kezdett anakronizmussá válni. Megszűnt az archaikus szerkezet, a pataki ispánság. Ekkor következett be egy érdekes terminológiai fordulat. Amikor 1390-ben, majd 1429-ben a birtokot eladományozták, egyértelművé vált, hogy az Újhely mellett emelkedő vár az újhelyi vár. Ettől fogva Patak Patak és Újhely Újhely.¹⁰

Az 1429-es adománylevélből kitetszik, hogy maga Patak oppidum is önállóságra törekedett, arra várt, hogy szabad királyi várossá emeljék. Az oklevélben arról van szó, hogy korábban Patak városa is az újhelyi várnagyoknak a zaklatásaitól szenvedett. Világos, hogy Patak is az újhelyi várnagy alá volt rendelve. Patakon nem emlegetnek castrumot, de a Perényieknek volt kúriájuk a városban már 1427-ben. Ekkor Perényi Miklós felesége Patakon *in curia nostra* (saját kúriánkban) datálta levelét. Ezt az udvarházat a régi királyi kúria helyén, az akkor már sűrűn beépült városközpontban sejtjük, vagy a Perényiek által épített hécei udvarházzal azonosíthatjuk. A középkor nagyon vigyázott ezekre a fogalmakra: *curia-castellum-castrum*, három élesen megkülönböztetett objektum. A kúria nagy ház, de nem megerősített, sőt nem is volt szabad megerősíteni. A castellum (kastély) és castrum (vár) megerősített helyek, mindegyik a *fortalicium* fogalma alá tartozott és mindegyik építéséhez királyi engedély kellett. A kettő közötti különbség az, hogy előbbinek lehetett védőtornya, de sem kerítőfala, sem árka nem, mert ez már a vár jellemzője volt.¹¹

1444-ből maradt fenn egy oklevél, amelyet Détsy Mihály szintén ismert. Ebben arról van szó, hogy Perényi János, az 1429-ben magvaszakadt Perényiek oldalági rokona elfoglalta Pálóczi Simontól (aki testvéreivel együtt megkapta Patak várát) Patak oppidumot azzal az erődítménnyel, amely egy kolostorból alakítottát át és emeltetett. Ez az első említése egy *fortalitium*nak, egy erődítménynek Patak történetében. Détsy ezt az adatot egyértelműen a ferences kolostorra vonatkoztatta mondván, hogy Pálóczi Simon idejében ez a városnak a felső végében álló megerősített kolostor volt az első erődítmény Patakon. Itt azonban el kell térnünk Détsy feltételezésétől, sőt biztosan kell állítanunk, hogy ez nem így van. Miért nem valószínű, sőt kizárt, hogy erről a ferences kolostorról volna szó? Először is az a kolostor ebben az időben működő kolostor volt, mégpedig a ferences rend *conventuális* vagy *muriánus* ágának kolostora, amelyet éppen a következő években (1448-ban) adtak át a ferences rend *observáns*, később *salvatoriánus* elnevezésű ágának, éspedig a földesuraknak a javaslatára, Pálóczi Simon és László kérésére. Egy működő kolostort ebben az időben már nem alakítottak át várrá, másrészt teljesen értelmetlen lenne, hogy ha már átalakították volna, akkor azt mégis átadják egy virulens szerzetesrendnek, hogy abból kolostor legyen.

1461-ből ismerünk egy fontos és nagyon érdekes oklevelet, amely Pálóczi László saját udvarházáról, *propia curia*járól ad fontos, Patak története szempontjából alapvető jelentőségű topográfiai leírást. Ez az oklevél azt mondja, hogy Pálóczi László a Héce nevű *vicusát* vagy *plateáját*, tehát ezt a városrészt bizonyos szabadságokkal akarja ellát-

¹⁰ Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei... 18.

¹¹ Fügedi i. m. 12.

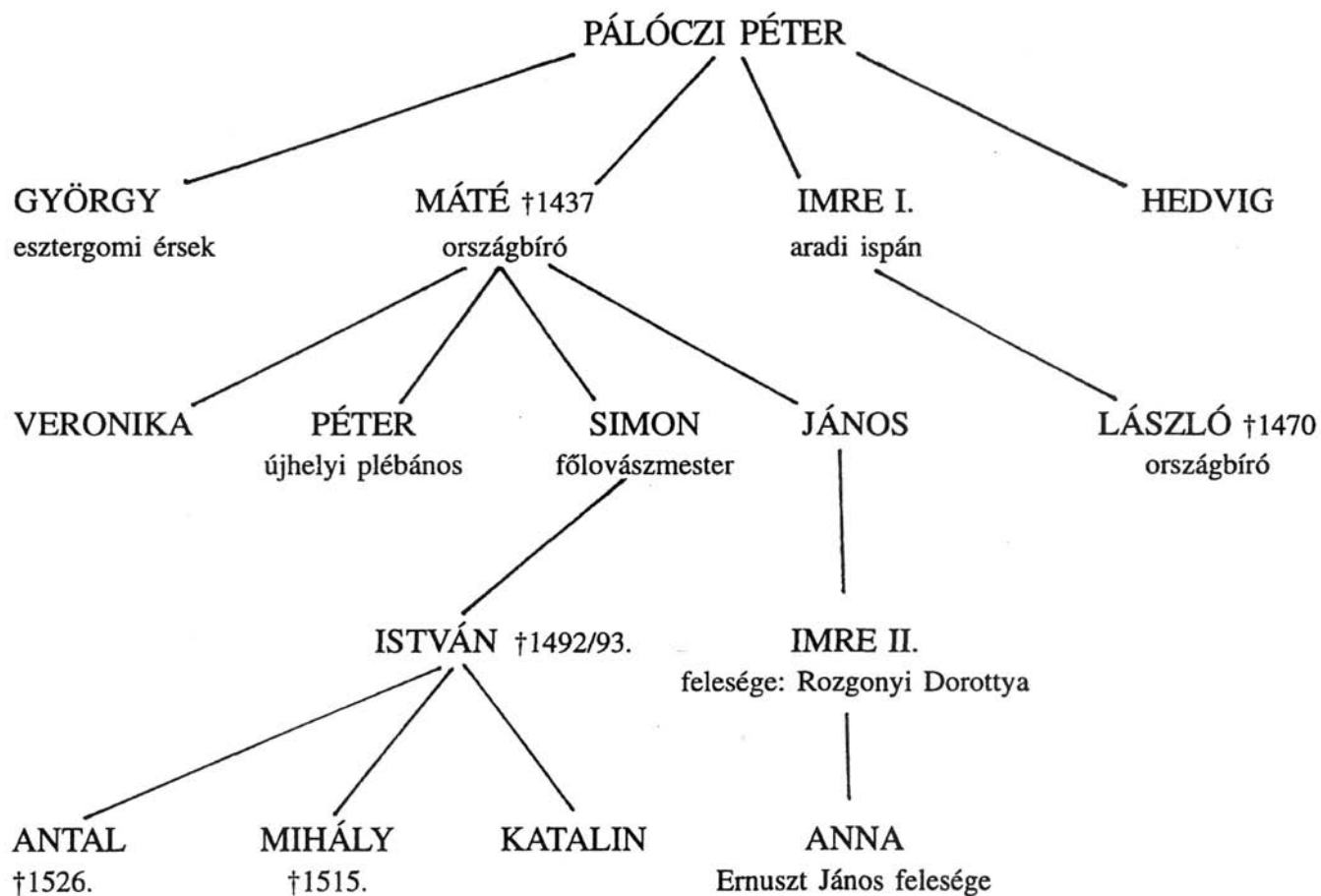
ni, s ezt megadja neki a király. S itt van az a bizonyos topográfiai leírás: „A Héce kezdődik a felső kolostortól, azaz a ferenceseknek a Boldogságos Szűzről elnevezett kolostortól és egy bizonyos ároktól, ami a felső részén határolja azt a kolostort és tart Lászlónak a saját kúriája felé, a Sárospatak oppidum felső végében, és tart tovább Ardó felé.” Teljesen világos és nyilvánvaló, hogy valahol itt kellett legyen az a bizonyos Pálóczi László-féle kúria, amit Détshy is azzal a rommal azonosít, ami a Széldombon van, s amit a 18. században klarissza kolostor maradványának hittek. Ez meglehetősen alkalmas a földesúri székhely számára, minthogy magasan fekszik. Nagyon valószínű, hogy Pálóczi László a ferences kolostort alakította volna át, miközben itt volt egy kúriája, aminek a vár módjára való megerősítésére, falakkal, árkokkal való ellátására 1465-ben kapott engedélyt. Nagyon figyelemre méltó ebben az oklevélben a *superiori claustrum* (a felső kolostor) kifejezés, ami feltételezi, hogy van egy „alsó” kolostor is Sárospatakon.

Két dolgot kell az eredeti erődtípus szempontjából megvizsgálni, illetve áttekinteni: egyrészt a család történetét, geneológiáját, amire Détshy nem tért ki a cikkében, másrészt, hogy hol állt a dominikánus kolostor. Ez a kettő nagyon fontos az 1444. évi adat értelmezéséhez.

Pálóczi Péter fiai voltak azok, akik 1429-ben Zsigmondtól adományként megkapták Patakot. Ezek *Pálóczi György* esztergomi érsek, *Máté*, aki országbíró, nádor volt (†1437), *Imre* aradi ispán és *Hedvig*. További leszármazásban van egy *Veronika*, aki később Pálóczihoz ment férjhez, *Péter*, aki újhelyi plébános volt, harmadik fiú *Simon* főlovászmester és volt egy *János*. Imrének a fia volt *László* országbíró (†1470). Az eddigiekben Simonról és Lászlóról esett szó a pataki objektumokkal kapcsolatban. Simon volt az, aki egy bizonyos kolostort átalakított, és Lászlóról tudjuk biztosan, hogy Héccén kúriája volt. Ezek unokatestvérek, de többet is tudunk róluk: ők hárman, Simon, János és László megkapták az adományra a király megerősítését, azonban állandóan harcoltak egymással. 1454-ben pl. arról értesülünk, hogy Simonnak a helmeci udvarbírája betört Patak városába, amelyet László tartott elfoglalva és elfogta annak egyik jobbágját. Az unokatestvérek esetében általános volt, hogy a közös birtoklást nem szerették, oklevelekkel bizonyítható, hogy egymással ellentétben álltak és kézenfekvő, hogy a két ág más-más erődtípust emelt ugyanabban a városban. Ez még nem bizonyíték, de a későbbiek során ez a családi viszály alátámasztja mondanánk valószínűségét.

Most térjünk rá arra, hogy hol állt a dominikánus kolostor. Egy egri püspökségi feljegyzésből tudjuk, hogy Perényi Péter romboltatta le, amely *in eodem oppido* (abban a városban) állt. Perényi Péter azért romboltatta le a kolostort, mert egyrészt kiürült, másrészt köveit felhasználta várépítkezéseihez. Ezeket az elhagyott kolostorokat éppen úgy kőbányának használták a kor földesurai, mint ahogy Rómában hosszú időn keresztül kőbánya volt a Colosseum. A külső várfalakban így találhattak a kutatók késő román kori és gótikus kőfaragványelemeket.¹²

12 Az említett korábbi kőfaragvány-töredékek túlnyomó többségükben a déli külső várfalban található, amely a Vöröstoronyhoz csatlakozik. Néhány darab előfordul a Vöröstorony alsó szintjén és az Olaszbástya kazamatájában is. Ez utóbbiak azonban más időszakban kerülhettek a falakba beépítésre, mivelhogy a bontásokból kikerült építőanyag másodlagos felhasználása hosszú időn keresztül szokás lehetett.

A fentiek tehát egyértelműen a város déli részére teszik a dominikánus kolostort. Ha a hipotézisben még tovább megyünk, azt mondhatjuk, hogy valahol a jelenlegi belső vár közelében állhatott. A dominikánus kolostorok mindenütt keletelt épületek voltak, mint a templomok. Legismertebb a budai dominikánus kolostor, amely szentélyével támaszkodott a várdomb oldalára és alatta folyt a Duna. Érdekes régészeti feladat lenne ennek a helyét megtalálni. Minthogy a kolostorhelyeknek nagyon konzervatív a kontinuitásuk, az sem kizárt, hogy a későbbi trinitárius kolostor helyén állott.¹³

Hogy a továbbiakat megértsük, folytatnunk kell a geneológiát. László meghalt 1470-ben, ezzel az ág kihalt. Simon fia volt *István*, aki az 1480–90-es években szerepel, valószínűleg 1492-ben vagy 93-ban hal meg. János fia *II. Imre*, szintén főlovászmester. A Mohácsig terjedő geneológia azután úgy zárul, hogy Istvánnak a gyermekei, *Antal* zempléni főispán, aki Mohácsnál esett el 1526-ban, *Mihály* és *Katalin*. Imrének a felesége *Rozgonyi Dorottya*, és csak egy lánya maradt *Anna*, aki *Ernusz*t Jánosnak lett a felesége.

Van két érdekes, behatárolt időpontunk. Az egyik 1471, amikor István és Imre egy oklevélben közös oppidumának mondja Patakot. László örökösei, a két unokatestvér megerősítetik az adományhoz való birtoklási jogaikat. Az oklevélben nincs szó még várról. Ha lett volna vár, a középkorban ez annyira fontos, hogy vélhetően az szerepelt volna az első helyen. Egy újabb, 1499-es oklevél szerint korábbi megegyezés értelmében Imrét beiktatták Újhely teljes vára és Sárospatak fele (*medietas oppidi Sárospatak*) birtokába. Ez újabb generáció esetében is azonban nemcsak az osztozkodás, az unokatestvérek szembenállása is megismétlődött. Birtokrészeiket egymás ellen is védhetővé tenni, megerősíteni igyekeztek.

Détshy jórészt ismerte és használta ezeket az adatokat, de nem vette észre és nem is bocsátkozott bele abba a kérdésbe, hogy a feudális birtokjog természete szerint unokatestvérek a legritkább esetben – különösen főnemesi családoknál – tudták elképzelni a közös birtoklást, azonnal megosztottak. Az osztozkodás ugyanúgy történt, mint ahogy egykor Simon és László között. A *medietas oppidi* azt jelenti, hogy magát a várost is megosztották, mégpedig nyilvánvalóan felső és alsó részre. A János–Imre ág tehát már elképzelhetően a 15. század közepén, de mindenesetre az 1490-es években a város felső részét birtokolta, így a hécei kúria egyértelműen az Imre–Anna ághoz kapcsolódott, a város alsó része pedig az alsó kolostorral együtt a Simontól eredt István–Katalin ágé lett. Imrének a felső részen való birtoklását bizonyítja egyebek között az, hogy felesége, Rozgonyi Dorottya itt, a város felső részén, nyilvánvalóan saját birtokán építtette fel 1500 körül a *Begina-házat*. 1503-ból ismerjük ennek teljes építési leírását, amely a későbbi *Trója* épülete.

A másik időpont 1482, amikor a birtokosoknak ebben a harmadik generációjában kezd feltűnni a pataki vár. Először 1482-ben, amikor Istvánnak egy bizonyos hatalmaskodásáról van szó, aki a saját várába, *castrum suum Sárospatakiense* (ez az első előfordulása a sárospataki vár ilyen megnevezésének) hurcolt valakit. 1483-ban ugyancsak ennek a Pálóczi Istvánnak az emberei hatalmaskodnak valahol, akik *castellani castrorum suorum Helmes et Patak* – Helmec és Patak várnagyaiként szerepelnek. Az 1490-es

13 Feltételezésünk szerint a dominikánus kolostor a déli külső várfaltól nem messze, a mai Móricz Zsigmond–Thököly utca és a Bodrog közötti kiemelkedő sziklás magaslaton lehetett. Az ottani lakóházak telkén és pincéiben ma is láthatók terméskőből épült várfalszerű maradványok, amelyek a kutatók figyelmét elkerülték, így vizsgálatukra nem került sor. Az ott lakók emlékeznek arra, hogy ma is meglévő falakból lőrések nyíltak, amelyeket évtizedekkel ezelőtt befalaztak. Érthető, hogy a kolostor elbontásakor a felhasználható kőfaragványelemeket a lehető legközelebbi várfal-szakaszba építették be.

1–2. kép. Késő gótikus ajtókeretek a Vöröstorony alsó szintjén. 15. század vége

években – szintén hatalmaskodás kapcsán – egy jobbágyot elraboltak és *in carcere* – a várnak börtönében fogva tartottak. A továbbiakban 1493-ban Antal és Mihály egy bizonyos kőházat adnak pataki várnagyuknak. 1494-ben szintén a pataki várnagyok hatalmaskodásairól van szó, mégpedig Újhely (Imre birtoka!) környékén.

Érdekes és figyelemre méltó, hogy a vár meglétére utaló adatok mindig a város alsó részét birtokló ághoz kapcsolódnak. Ez is igazolja, hogy a vár említésekor nem a hécei udvarházra, hanem az alsó részen lévő erősségre kell gondolnunk. Lehetett-e ez a megerősített volt domonkos rendház, vagy valamely újabban létrejött, az akkori vár-fogalmaknak inkább megfelelő, korszerűbb építmény meglétével kell számolnunk?

Détsy Mihály számos fontos 15. század végi és 16. század eleji adatot használt fel a várral kapcsolatosan, de mind egyértelműen a hécei kúriára vonatkoztatta. Számára ez egészen természetes. Sőt, az 1528-as ostromra vonatkozó adatokat is úgy értelmezte, hogy az a hécei kúriánál zajlott. Amint írja, 1528-ban a Ferdinánd és János király közötti háborúskodás során kétszer is ostromolták Patakot. Az oklevelekben szó van a vár lerombolásáról, de nincs szó a város elpusztulásáról. Ha itt lett volna a vár, egészen természetes, hogy az oppidum is elpusztult volna. Erre nincs adat – mondja! Ismerjük ezzel szemben Perényi Péter 1534-ben Újhely várából írt levelét, mely szerint Sárospatak oppiduma *assiduis decredationibus fuit vecsatum et pere desolatum* – vectatio következtében maga a város is csaknem elpusztult. Ezen kívül több adat is van az 1530-as évekből arra, hogy a Mohács utáni korszakban maga a város is nyomorúságos helyzetben volt.

Sokkal későbbi időből van egy érdekes adat, amit Détsy is használt, de másként értelmezett: 1577-ben arról kérdeztek egy tanút, hogy hogyan foglalta el Perényi Péter 1526 után az uradalmat. A tanú azt vallotta, hogy ez a Katalin (Antal és Mihály testvére) ott lakott Patakon, a mostani hídnál, az *alsó várban*. Ahogy volt egy felső kolostor

és alsó kolostor 1444-ben, úgy a 16. század elején volt egy *alsó vár*, amely fogalmilag feltételez egy *felső várat*.

Elképzelhető-e és mennyire valószínű, hogy az 1482-től emlegetett vár a Vöröstoronyral volna azonosítható?

Magát az erődítést, amit Perényi Péter 1534-ben elkezdett, elsősorban a külső vár kialakítására koncentrált.¹⁴ A Vöröstorony korábbinak kellett lenni, mivel a külső falak csatlakozásai értelmetlenné teszik a lőrészeket, amelyek a Vöröstoronyban már megvoltak. Az is a Vöröstorony korábbi építésére utal, hogy a volt dominikánus kolostor épületének Perényi építkezései idején történt elbontásakor annak köveit nem a toronyba, hanem a külső várfalakba építették be. Ez annak indirekt bizonyítéka, hogy ekkor a Vöröstorony már létezett.

Elképzelhető-e, hogy Perényi már korábban megépítette a Vöröstoronyt? Nem, mert ő 1534 előtt Patakon nem építkezett. Ha Perényi Péternek az itineráriumát (útikönyvét, útinaplóját) megnézzük, nyilvánvalóvá válik, hogy ő itteni birtokát csak 1534 elején tudta elfoglalni, bár Patak jogilag már 1526–27 óta az övé volt. Az egész vidék ekkor János király uralmi szférájába tartozott, Perényi csak közvetlenül 1534 előtt állt át Ferdinándtól János királyhoz, s ez tette lehetővé, hogy pataki birtokán elkezdhetett regnálni.

A fentiek szerint nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a Vöröstorony 1482-ben már állt. Az építkezés ugyan még hosszú ideig tartott, erre utal az egyik ajtókereten látható 1506-os évszám, mely a legrégebbi datált kőfaragvány a várban. Így a Vöröstorony építését Pálóczi István személyéhez kell kapcsolni. Ebben az időszakban történt a plébániatemplom átépítése is, aminek a befejezése a templom kapujának zárókövén lévő évszám szerint 1492. Ez az év pedig pontosan István halálzásának az éve. Hogy a két objektum esetében azonos építőműhely működött itt, az szinte bizonyításra sem szorul. Amikor pl. a pozsonyi várat építették, az építők a várról átvonultak az ottani plébániatemplom építkezéséhez. Nagyon valószínű, hogy Patakon is két építési tevékenység folyt egymással párhuzamosan: a Vöröstorony, illetve ennek eredeti formája és a plébániatemplom építése. A várnak és az egész városnak az 1528-i ostrom kapcsán történt lerombolásáról szóló adatok hitelesen igazolják, hogy olyan várról van szó, amit Perényi Péter később átalakított, továbbépített, de semmiképpen nem ő volt az építetője.

Befejezésül: elesett egyfelől a Vöröstorony késő Árpád-kori építésének feltételezése, de a fentiek szerint kizárható a torony 16. századi eredete, az 1530-as évekbeli építésének teóriája is. A Vöröstorony nem egyéb, mint a Mátyás korában fellendülő építkezési tevékenységnek olyan megnyilvánulása, amely egy jelentős, országos méltóságokat viselő családhoz, a Pálócziakhoz kötődik. Az 1506-os, már reneszánsz elemeket

14 Katzianer 1534. február 17-én Perényihez írott levelében a felsővidéki városok azon panaszát teszi szóvá, hogy Perényi Sárospatak mezővárosát fallal és árokkal kívánja öveztetni, ami ezeket a városokat sérelmesen érinti. Febr. 23-án a kassai tanács fordul levélben Eperjes városához, amiben ezt írták: „Nem kételkedünk, hogy neves bölcsességtek már értesültek, miképpen szándékozik Perényi Péter úr a Patakot hatalmas árokkal és falakkal megerősíteni, amihez már hozzá is fogott.” (*Détshy Mihály*: Sárospatak. Bp. 1971. 11.) Az építkezés 1537-ben, nem egészen négy év alatt befejeződött, bár 30 évvel később a pataki iskolamester úgy tudja, hogy Perényi „Patak városát nem egészen két év leforgása alatt fundálta, és valami szokatlan és bámulatos gyorsasággal kerítette körül várfalakkal.” (*Détshy* i. m. 14.) Az építkezéssel kapcsolatos minden adat a külső vár falaira és árckaira vonatkozik, a Vöröstorony építésére semmilyen írásos adat nem fordul elő.

3. kép. Reneszánsz kőfaragvány a plébániatemplomból. Vörösmárvány, 15. század vége

hordó ajtókeret pedig arra utal, hogy nemcsak az ország központjában, hanem vidéken, Sáropatakon is viszonylag korán megjelenik az új áramlat az építkezésben.¹⁵ Figyelembe lehetne még venni az iskola történetével kapcsolatos, 1503-ban kelt oklevelet is, amelynek szövegezéséből következtethető, hogy a későbbi kollégium legrégebb épületét adó *Beina-ház* is reneszánsz stílusban épült az 1500-as év körül.

Mit lehetne még hozzátenni az előadás gondolatmenetéhez és bizonyító érveihez? Valóban nem köthető a Vöröstorony építése – eredeti formájában – Perényi Péter személyéhez, mint ahogy azt Détszy Mihály legutóbbi könyvében állítja, s az elmúlt években a torony helyreállításán közreműködő régészek is bizonyítva látják? Meggondolandó kérdés, hogy az akkori politikai viszonyok között, abban a zavaros, háborús helyzetben, amelyben Perényi elfoglalta pataki birtokait, hogyan tudta az új tulaj-

¹⁵ A reneszánsz stílusnak Sáropatakon a Perényieket megelőző időszakban való megjelenését Détszy is megerősíti: „...a Mátyás uralkodása alatt Magyarországon meghonosodott reneszánsz művészetet a királyi udvarban forgó, Olaszországot járt, nagy műveltségű Pálócziak is kedvelték, és Patakon is dolgoztattak az új stílus itáliai mestereivel.” (Détszy i. m. 6.) A plébániatemplomban talált 15. század végi vörösmárvány faragványok (a Rákóczi Múzeum kiállításain), különösen pedig az esztergomi Bakócz-kápolna kőfaragványainak művészi szintjét elérő pastoforium töredékek (a reneszánsz kőtárban) igazolják, hogy az érett reneszánsz stílus megjelenésével Patakon már a 15. század végén számolnunk kell.

4–5. kép. Pastoforium töredékei a plébániatemplomból a Rákóczi Múzeum reneszánsz kőtárában. Vörösmárvány, 15. század vége

6–7. kép. 1506-os évszámmal ellátott reneszánsz kőfaragvány a várban

donos frissen megszerzett birtokán hatalmát a vidék fölött olyan rövid idő alatt elfogadtatni, pozícióját biztonságossá és véglegessé tenni, az uradalom gazdálkodását úgy megszervezni, hogy a külső védelmi rendszer megépítése mellett a belső vár kialakításának munkáját, abban a Vöröstorony megépítését is azonnal megkezdhette? Détshy Mihály idézi Perényi Péter birtokainak háború pusztította sanyarú helyzetéről 1529-ben Ferdinándhoz írott levelét: „Felséged felgondolhatja, miféle házakat és várakat őrzök és tartok fenn, mekkora költségeket kell a magam és azok fenntartására és őrzetére fordítanom, pedig mostanság sziklákon és köveken kívül semmi egyebet nem jövedelmeznek.”¹⁶ A külső védelmi rendszer létrehozása mellett, ami önmagában is óriási vállalkozás volt, történeti bizonyítékok szólnak. S eközben a Vöröstoronyt is nem egészen négy év alatt (1534–1537) úgy megépíteni, ahogy az most lényegében előttünk áll, egy hatalmas főúr számára is erőn felüli feladat lett volna.

Korábbi álláspont volt, hogy a 15. század utolsó évtizedeiben épített lakótorony dűszeit, reneszánsz kőfaragványait Perényi Péter készítette és építtette be utólag a torony falaiba. Ez a feltételezés véleményünk szerint ma sem kizárt. Détshy szerint a falaszövetek és az azokban elhelyezett ajtó- és ablakkeretezések (jó néhány később áthelyezett, másodlagosan beépített darab kivételével) azonos időből származnak, egy építési folyamat termékei. Ez az építési folyamat azonban már korábban, a Pálócziak időszakában is megkezdődhetett, s az évszámokkal ellátott kőfaragványok tanúsága, valamint a nyilvánvalóan nem egy időből való Perényi-családi címerábrázolások szerint is tarthatott Perényinek az 1542-ben történt újabb elfogatása idejéig. Így is csodálatra méltó, hogy a Vöröstorony falaiba beépített kőfaragványoknak olyan nagyigényű, gondos és sok időt kívánó művészi megmunkálására, amelyek a magyarországi késő reneszánsz

16 Détshy Mihály: Sárospatak vára és urai... 10.

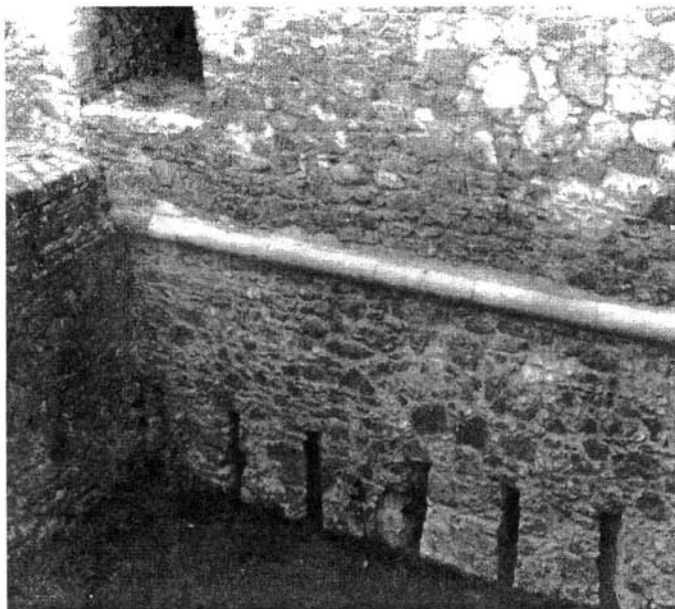

8. kép. A Vöröstorony bejárati homlokzata az udvarra és a palotaszárnyakra néző lőrésekkel

épületszobrászat legmagasabb szintű megnyilvánulásai, egyáltalán lehetősége volt az anyagi gondokkal is küzdő főúrnak alig kialakuló udvartartása keretében.

Az előadó a Vöröstoronyonak a külső várfalakat megelőző időben történő építésének legfőbb bizonyítékául elfogadja azt a korábbi érvet, mely szerint a torony lőrésének helyzete ellentmond a csatlakozó külső várfalakkal egy időben történt építés feltételezésének. Détshy Mihály legújabb könyvében hosszasan elemzi a lőrések és csatlakozó várfalak egymáshoz való viszonyát, végkövetkeztetéseit azonban nem érezhetjük megnyugtatónak, minthogy a toronyhoz csatlakozó falak a bejárat előtti térséget körülvevő, nem védelmi célú, egyszerű kerítőfalak is lehettek, melyekhez a lőrések igazodtak. Ilyen korai kerítőfalat ismerünk a torony déli homlokzata előtt is, amely az Olaszbástya belső fala alatt halad át, tehát annál régibb, feltehetően 15. század végi.

A Vöröstorony udvar felőli alsó lőrésora a belső vár kialakításával, az előretolt lőréses védelmi falak és sarokbástyák megépítésével elvesztette szerepét. Hogy a torony bejárata előtt tágas udvart képezhessenek, s az akkor már korszerűtlen és kényelmetlen lakótorony helyett a főúr számára a belső várban új lakóhelyet, palotát építhessenek, a tornyot körülvevő árok e szakaszát feltöltötték, így a lőrések föld alá kerültek. Mindez Perényi Péter időszakában, az 1530-as években történt. Aligha kell bizonyítani, hogy a lőrések és árok kialakítása, majd mindezek használhatatlanná tétele, az árok feltöltése nem történhetett azonos időben, egy építési folyamat keretében. Tudjuk, hogy a Vöröstorony keleti, déli és nyugati alsó lőréseinek is megvolt a védelmi szerepük, míg ezek előtt meg nem épült a többszintes, kazamatás, lőréses Olaszbástya, amely átvette a Vöröstorony alsó lőrésorának a funkcióját. Ekkor az Olaszbástya egész belső terét szintén

9. kép. A Vöröstorony alsó lőrésai az 1960-as években történt feltárás után

feltöltötték, a torony alsó lőrésora itt is a föld alá került.¹⁷ A Vöröstorony építése és a külső-belső várfalöv kialakítása tehát nem lehet egységes tervezési koncepció eredménye. Ehhez hasonló elgondolásra sehonnan sem ismerünk példát.

A fentiek mellett a toronynak és a palotaszárnynak (amely a hármaskörű belső oldalának évszáma szerint 1541-ben készült el) egyidejű építése ellen szól a két építmény célszerűsége és feltételezett rendeltetése is. A rideg és kényelmetlen lakótoronyok, valamint a korszerű, pompás főúri rezidenciák építésének időszaka között hosszú évtizedek múltak el, ami alatt a főúri igények, lakáskultúra, a politikai, társadalmi élet változásai mentek végbe, s ezeket a változásokat a két korszak építési kultúrájának emlékei híven tükrözik. A Perényi palotaszárny már az új igényeknek igyekezett megfelelni, ami mellett már céltalan és értelmetlen lett volna középkori mintájú lakótoronyt építeni.

Nyitva maradt még az a kérdés, hogy az 1482-től gyakran előforduló, Pálóczi László és utódai birtokát képező középkor végi vár okleveles adatai nem vonatkoztathatók-e az 1444-ben átalakított volt dominikánus kolostor épületeinek helyén továbbfej-

¹⁷ A kutatókat megtevesztette, hogy a torony alsó lőrésai oly mértékben lefelé irányulnak, hogy azokból a külső terep áttekintésére, tűz alatt tartására nem látszik lehetőség. Ezeket a lőréseket úgy tekintik, mintha kialakításuk mindenféle hadászati, védelmi feladatot nélkülözött volna, s a torony felépítésével, mint funkciótlan elemet, meg is szüntethették. E téves megítélés oka, hogy a tornyot körülvevő árok feltárása az 1970-es években nem történt meg teljes mélységben, az eredeti árokfenék mintegy 80 cm-rel mélyebben volt a jelenleginél. Ezt igazolta a műemléki helyreállításhoz szükséges állványzat alapozásánál az egykori árokfenék szintjéről előkerült kő ágyúgolyók egész sora. A Vöröstoronyt körülvevő árok jelenlegi udvar felőli egykori szintjének meghatározására mód lett volna a legutóbbi műemléki helyreállítás során, az udvar burkolása előtt végzendő rétegvizsgálattal, ami egyértelmű választ adhatott volna a torony alsó lőrésének szerepét illetően. Ez a rétegvizsgálat nem történt meg, s ez a mulasztás ma már nem pótolható.

10. kép. Az Arad utcán folyó gázvezeték fektetésekor előkerült faragott sarokkövek és falromok. Feltehetően a volt dominikánus kolostor épületéből valók, 15. század

lesztett erősségre, amit a toronyhoz közel, attól kissé délebbre, a mai Fáy András utca és a Bodrog közötti kiemelkedő sziklás területen sejthetünk, s amit az emlékezet *alsó-várként* őrzött meg. Amennyiben ez a feltevés igazolódna, a Vöröstoronytól eltekintve is értelmet kapna az az 1529-ből származó levél, amely Patak városában, a Bodrog partján emelkedett *pallaciumról* (erődített kúria vagy vár) számol be. A levél szerint az eperjesi bíró arról értesült, hogy ellenséges naszádosok érkeztek három hajóval Tokajból Patakra, s ellenük az újhelyi várnagy őrséget helyezett el az erősségben.¹⁸ Ez az erősség lehetett a már fennálló Vöröstorony korábbi épülete, lehetett a volt dominikánus kolostor, de semmiképpen nem lehetett a Détszy által feltételezett hécei udvarház.¹⁹ És ez az erősség lehetett Mohács után az özvegy Pálóczi Katalin lakhelye, ahonnan őt és fiát Perényi Péter annak elhagyására kényszerítette, mondván: „...mennének Cékében és ott lakjatok... Mágánának és nem özvegyasszonynak való *Patak vára*.”²⁰

Ha feltételezzük, hogy az eredeti városszerkezetnek a belső várost kerítő falak, bástyák, földsáncok felépítésével járó erőszakos átfarmálása előtt a Bodrogon átvezető híd nem a mostani helyen állt, hanem attól délre a mai Arad utcát és Áchim András ut-

18 Détszy Mihály: Adatok Perényi Péter sárospataki várépítkezéseinek és mestereinek kérdéséhez. *Ars Hungarica*, 1987. 129. Idézi: Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei... 18.

19 Szűcs i. m. 18.

20 Détszy Mihály: Sárospatak vára és urai... 7.

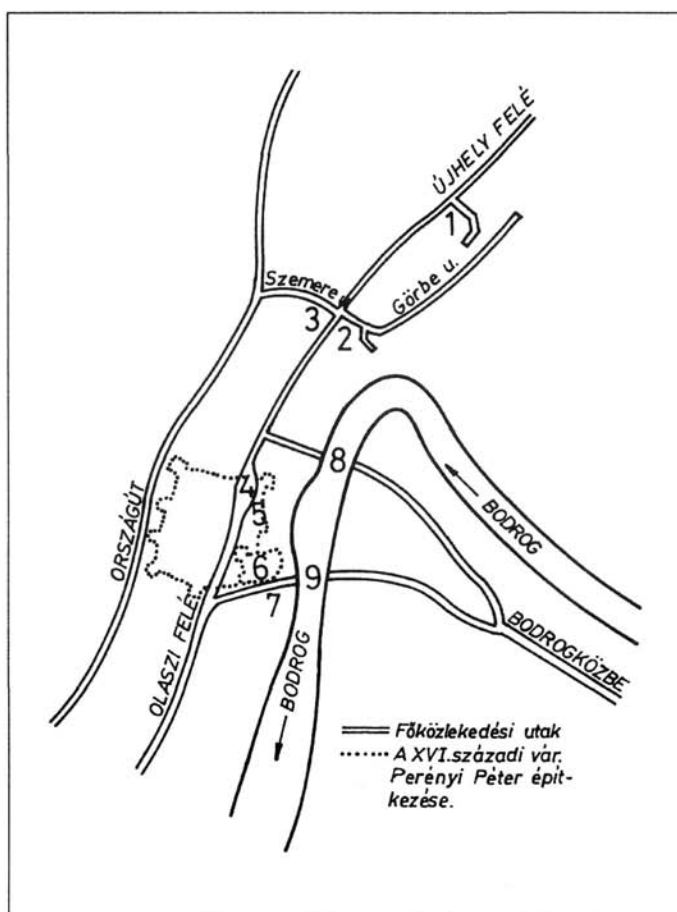

11. kép. Egyik Arad utcai pincében feltárt középkori falmaradvány. Feltehetően a volt dominikánus kolostor épületéből való, 15. század

cát kötötte össze (itt épült fel 1945-ben a felrobbantott vashíd helyett az akkori ideiglenes híd), az özvegy lakóhelyének a híddhoz való közelsége is igazolódna.²¹ Ha a térképre nézünk, s a terepviszonyokat ismerjük, a fent említett helyet a legalkalmasabbnak ítéelhetjük a folyón való átkelésre, ahol legalább gázló, hidas (komp), de fából épült kezdetleges híd is lehetett. Ez esetben a mai hídnál a város vízimalmi állhattak, amelyeknek ez hagyományszerűen később is állandó helye volt.²² Az átkelőhely fontosságát kiemeli, hogy a Bodrogon egészen Tokajig nem volt másutt híd. A Hegyalját a Bodrog-

21 Nem biztos, hogy a híd a város története folyamán mindig ugyanazon a helyen állt. A Sárospataki Krónikában, melynek szerzője ismeretlen, a száz évvel későbbi, 1627. évi eseményekről olvassuk: „Építettet egy híd a Bodrogon, volt-é azelőtt híd a Bodrogon, nem bizonyos.” A Krónika közlője a jegyzetben arról tájékoztat, hogy „A Bodrogon Patak mellett, egy kőhajításnyival feljebb, mint ahol a mostani híd áll, volt az 1627-ben épült, úgynevezett Rákóczi-híd, melynek pillérmaradványai, ha a Bodrog erősen lepad, olykor-olykor nyaranta még látható. Pár év előtt magam is láttam.” Adatok a Zemplén-Vármegye történetéhez II. (1896) 1–4. sz.

22 V. ö. *Bakos József*: A pataki múlt hétköznapi. Adalékok Sárospatak gazdaságtörténetéhez. Sárospa-

12. kép. Térképvázlat a város szerkezetéről és főbb objektumairól a Pálóczi család idejéből.
 1. a hécei Pálóczi udvarház, 2. a ferences kolostor helye, 3. Begina-ház (Trója),
 4. plébániatemplom és rotunda, 5. a királyi kúria feltételezett helye, 6. lakótorony,
 7. dominikánus kolostor feltételezett helye, 8. hajóalmok, a későbbi híd helye,
 9. átkelőhely a Bodrogon (a feltételezett legkorábbi híd)

közzel összekötő átkelőhely ellenőrzésének stratégiai szempontjai is indokolhatták a hídfő két oldalán a torony felépítését és a volt kolostor várszerű megerősítését.

Vár volt tehát Pálóczi Katalin lakhelye, közel a hírhoz. Emellett azt is látnunk kell, hogy a feudális tulajdonviszonyok között megkülönböztették a várat a birtoktól. Werbőczy szerint az özvegyek nem voltak kizárhatók férjük birtokaiból és házaiból, kivéve, ha a ház vár, amely nem adható át az özvegynek, hanem helyette másutt, a váron kívül kellett lakóhelyet kijelölni számára.²³ Ez a közjogi hatalmi helyzet adott lehetőséget Perényinek a törvényesen nem örökös leányági leszármazottakkal szembeni eljárásra is.

²³ Fügedi i. m. 13.

A Perényi Péter által kialakított új védelmi rendszerben a lakótorony felépítése nem lett volna célszerű, sőt azt a 16. században már nagyfokú anakronizmusnak ítélnénk. Ha a torony építését az 1471–1482 közötti évekre tesszük, az európai lakótoronyok sorában akkor is talán a legkésőbbi. A Perényi Péter időszakát megelőző majdnem fél évszázad alatt azonban az építmény, mint lakótorony, jól szolgálhatta a főúrnak és közvetlen környezetének udvartartását, míg a vele szemben lévő másik erősség *huszárvár*-ként tölthette be tisztán katonai hivatását. Azt mondhatjuk tehát, hogy a 15. század utolsó és a 16. század első évtizedeiben az oklevelekben emlegetett Patak várát az 1444-ben megerősített volt dominikánus kolostor épületei és az 1471 és 1482 között épült késő középkori lakótorony, a későbbi Vöröstorony, együtt alkották.

Az 1528-as ostrom érinthette a torony épületét, de sújthatta a kolostorból várrá fejlődött objektumot is. Az ostrom pusztításai után, a belső várost övező falak megépítése során a torony helyreállítása, majd további főúri rangú díszítése megfelelt Perényi törekvéseinek. A torony mellett az egykori dominikánus épületegyüttest olyan károsodás érthette, hogy azt Perényi az új védelmi rendszer kialakítása során lebontásra ítélte.

Azok a bizonytalanságok, amelyek a sárospataki vár kialakulásának kezdeteit behomályosítják, ma is megoldatlan kérdéseket vetnek fel a kutatók számára. Mindezek azonban nem változtatnak azon, hogy Szűcs Jenő következetesen végigvitt forráskritikai módszerével és a rendelkezésre álló adatok újraértelmezésével az építéstörténet kezdeti időszakát pontosabban meghatározhatjuk, a kialakuló vár helyét pedig a Bodrog-part szűk területére lokalizálhatjuk. Az előadó felhívta a figyelmet a céltudatos és szakszerű régészeti kutatások hiányára, amelyek nélkül a végső megoldás aligha képzelhető el. Mindezek ellenére előadásában eddig nem alkalmazott szempontokat sikerült érvényre juttatnia, amelyek a további kutatásoknak is új irányt szabhatnak.

NEUERE GESICHTSPUNKTE ZUM BEGINN DER BAUGESCHICHTE DER BURG ZU SÁROSPATAK

Die mit den Anfängen der Baugeschichte der Sárospataker Burg verbundene romantische Vorstellung, wonach das älteste Gebäude der Burg, der Rote Turm, aus der späten Arpadenzeit stammt und im Jahre 1262 zum erstenmal urkundlich erwähnt wird, entstand im Laufe des 18. Jahrhunderts. Diese Annahme lebte bis zum ersten Drittel unseres Jahrhunderts als unumstrittene Überzeugung im engeren wissenschaftlichen und weitläufigeren allgemeinen Bewußtsein der Gesellschaft. Der auf formellen, kunsthistorischen Untersuchungen basierende, zu dieser Zeit ohne Verwendung des historischen Quellenmaterials neu gebildete Standpunkt von *Elemér Varjú* änderte nichts an der allgemeinen Auffassung, die bis Mitte der 1960-er Jahre weiterlebte. Zu diesem Zeitpunkt erschien die Studie von *Mihály Détsy*, die unter vollkommener Darstellung des bisherigen Quellenmaterials und erneuter Klarstellung der archivarischen Daten unbestreitbar den Beweis dafür lieferte, daß die „Pataker Burg“ aus dem 13. Jahrhundert mit der ehemals neben Sátoraljaújhely befindlichen „Ujhelyer Burg“ identisch ist, der Sárospataker Rote Turm aber von der Familie Pálóczi um die 15–16. Jahrhundertwende oder von dem neuen Besitzer Péter Perényi in den Jahren um 1530 gebaut wurde. Dies war die einzige offene Frage in der Auffassung von Détsy, deren Entscheidung nicht lange ausgewichen werden konnte, wozu allerdings weitere Forschungen notwendig waren.

Anfang der 1980-er Jahre plante der Stadtrat von Sárospatak die Herausgabe einer Geschichtsmonographie der Stadt und beauftragte den Historiker *Jenő Szűcs* mit der Anfertigung des ersten Kapitels der Arbeit. Von ihm wurde erwartet, daß er mit seiner Arbeit die Forschungen Détsys weiterführte, seine Ergebnisse bestätigt oder von einem anderen gesichtswinkel her ergänzt. Bevor er seine Arbeit fertigstellte, bat ich ihn als damaliger Direktor des Burgmuseums, die Besucher des Museums über seine Forschungen in Bezug auf die Anfangsperiode der Burggeschichte in Form eines Vortrages zu unterrichten, wobei der Vortrag mit seiner Zustimmung auf Tonband aufgenommen wurde. Jenő Szűcs verbrachte Jahre mit dem durchstudieren des geschichtlichen Quellenmaterials, der Neubewertung und Auslegung der Daten. Seine Arbeitsmethode war die Einordnung des Themas in den gesamten Geschichtsverlauf, die Gegenüberstellung des politischen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Lebens, der Rechtspraxis und Gewohnheitsordnung, wodurch er die sich aus der Knappheit des Quellenmaterials ergebenden Lücken überbrücken und den gesamten Entwicklungsprozeß rekonstruieren konnte. Bei der Entfaltung dieser Arbeitsmethode, den Zusammenhänge aufdeckenden, synthetisierenden Fähigkeiten übertraf er alle ihm vorausgehenden Forscher.

In der Zwischenzeit setzte auch Mihály Détsy seine Forschungen fort, wobei ich ihn zur Ausarbeitung seiner Neueren Ergebnisse ermutigte und ihm Publikationsmöglichkeiten sicherte. So entstand sein Buch mit dem Titel *Die Sárospataker Burg und ihre Herren 1526–1616*. In diesem verbindet er den Bau des Roten Turmes schon nicht mehr mit den letzten der Familie Pálóczi, sondern betrachtet diesen als Ergebnis der Bauarbeiten von Péter Perényi zwischen 1534–1537. Aufgrund des neuen Standpunktes von Mihály Détsy bezüglich der Baugeschichte der Burg und den von Jenő Szűcs in seinem Vortrag dargelegten, davon abweichenden Schlußfolgerungen, bat

ich Jenő Szűcs das Manuskript zu lektorieren, um die Meinungsverschiedenheiten eventuell auszugleichen. In seinem Bericht als Lektor berührte er die zwischen ihnen bestehende Meinungsverschiedenheit nicht, sondern machte den Verfasser – die Bedeutung der Forschungen von Détschy hochschätzend – nur auf formale Bemerkungen aufmerksam.

Jenő Szűcs konnte seine geplante Arbeit an der Monographie nicht beenden, da er im Herbst 1988 unter tragischen Umständen starb. Von seinen Forschungen im Zusammenhang mit der Geschichte der Burg sind keine schriftlichen Erinnerungen hinterblieben, aber seine Ergebnisse und ausgearbeiteten neuen Gesichtspunkte werden in seinem Vortrag gut widergespiegelt, wobei er in bedeutendem Maße zu einem besseren Kennenlernen der Burggeschichte beiträgt und die Fertigstellung seines Unternehmens eine neue Station seines Lebenswerkes hätte sein können. Ich bemühe mich, diese bedauerliche Lücke dadurch auszufüllen, indem ich unter Zustimmung seiner Witwe mit Hilfe der Tonaufnahmen des in meinem Besitz befindlichen Vortragmaterials versuche, den Inhalt teilweise, die wichtigsten Details aber wortwörtlich zu veröffentlichen.

Die die frühe Entwicklung und den Rang von Sárospatak bestimmenden Objekte sind zwei Kloster, wovon das ältere dem vor 1241 entstandenen Dominikanern, das jüngere dem seit 1261 bekannten Franziskanerorden gehörte. Die Stelle des letzteren ist seit längerem bekannt, das Kloster der Dominikaner aber wurde von der örtlichen Überlieferung fälschlich außerhalb der Stadt, auf einen Hügel plaziert. Jenő Szűcs war der erste, der dies widerlegte und bewies, daß der Ort des Klosters im mittelalterlichen Stadtkern, nahe der gegenwärtigen Burg gesucht werden muß.

Außerhalb der mittelalterlichen Stadtgrenzen, aber in nördlicher Richtung, erhob sich auf einer Erhöhung ein Gebäude, wo im 18. Jahrhundert Ruinen registriert wurden. Ein Teil der Mauern ist heute noch zu sehen. Aus den Forschungen von Détschy ist bekannt, daß hier das Herrenhaus der die Stadt seit 1429 besitzenden Familie Pálóczi stand, welches noch vom früheren Besitzer, der Familie Perényi gebaut wurde. Dies, sowie das Gebäude des königlichen Landsitzes im Zentrum der Stadt bildeten die Hauptpunkte der Ansiedlung.

Ein neuer Gesichtspunkt des Vortrages war die Untersuchung der Genealogie- und Besitzverhältnisse der Pálóczi Familie. Simon Pálóczi erhielt 1444 vom König die Erlaubnis zur burgähnlichen Befestigung des auf seinem Besitz befindlichen Klosters. Dies bezog Détschy auf das Kloster der Franziskaner, wo dieses doch aufgrund der früheren Vermögensteilung zwischen den Vettern nicht der Besitz von Simon, sondern der von László war. Auf dem Gebiet der Stadt bildete diese früheste Festung die Gebäudegruppe des Dominikanerklosters, welches wohl der direkte Vorgänger der heutigen Burg war. Auf dem anderen Teil des Besitztumes erhielt der dortige Besitzer László Pálóczi 1465 die Genehmigung zur Befestigung seines Herrenhauses. Da die militärische Zentrale auf diesem Teil des Besitzes die László gehörende Újhelyer Burg war, spielte wohl das befestigte Herrenhaus immer nur eine untergeordnete Rolle.

Mit dem Tod von László Pálóczi (1470) starb der Zweig dieser Familie aus, den Besitz erbten Stefan, der Sohn von Simon und dessen Vetter Imre. Eine zeitlang herrschten sie gemeinsam über die Güter, aber auch im Falle dieser neuen Generation wiederholte sich die Rivalität zwischen den Vettern, was die erneute Aufteilung des Besitzes und der Stadt zur Folge hatte. Am unteren Teil der Stadt, auf dem Gebiet des Besitzes von Stefan entstand 1482 die Burg, die schon nicht mehr mit dem Gebäude des Dominikanerklosters identisch sein konnte, sondern aufgrund der häufig

vorkommenden urkundlichen Daten in dessen Nachbarschaft, neben der ehemaligen Übergangsstelle und anfänglichen Brücke des Bodrogflusses kann der bereits fertiggestellte Wohnturm vermutet werden. Der Turm diente in seiner ursprünglichen Form vermutlich der Hofhaltung der Großherren und ihrer unmittelbaren Umgebung, während die ihm gegenüberliegende Festung, das befestigte Gebäude des ehemaligen Dominikanerklosters wohl als Husarenburg eine rein militärische Bestimmung hatte. Hier befand sich die sogenannte „Untere Burg“, wo aufgrund des Rechtes des in der Schlacht zu Mohács gefallenen letzten männlichen Familienmitgliedes der Pálóczi die Schwester, die verwitwete Katalin Pálóczi wohnte und versuchte, diesen Besitz zu behalten, während der neue Eigentümer Péter Perényi sie nicht zum Verlassen der *Burg* zwang.

Aufgrund des oben Erwähnten kann mit großer Wahrscheinlichkeit gesagt werden, daß der Rote Turm 1482 bereits stand. Der Bau dauerte zwar noch lange Zeit, darauf weist die in einem Türrahmen befindliche Jahreszahl 1506 hin, welche die älteste datierte Steinmetzarbeit in der Burg darstellt. Der Rote Turm ist nicht anderes, als eine solche Offenbarung der zur Zeit des Mathias emporkommenden bautätigkeit, die mit einer bedeutenden, landesweite Würden tragenden Familie, den Pálóczis verbunden ist. Die Daten über die Zerstörung der Burg und der ganzen Stadt in Verbindung mit der Belagerung von 1528 beweisen authentisch, daß es sich um eine Burg handelt, die Péter Perényi später umbaute, weiterbaute, aber auf keinen Fall ihr Erbauer war.

Ákos Janó